

- Севастополь: ЧП Арефьев, 2004. – С. 164–171.
4. Шнайдер В.Г. “Немецкие книги” АООА как исторический источник. – Армавир, 2004. – 184 с.
 5. Князева Е.Е. Метрические книги Санкт-Петербургского консисториального округа как источник по истории лютеранского населения Российской империи XVIII – начала XX вв.: Дисс... канд. ист. наук: 07.00.09. – Санкт-Петербург, 2004. – 438 с.
 6. Захарченко Т.К. Соціокультурний розвиток німецьких і менонітських колоній Північного Приазов'я (XIX – початок XX століття): Дис... канд. іст. наук: 07.00.02. – Дніпропетровськ, 2005. – 258 с.
 7. Бердянск и весь его уезд. Адресно-справочная и торговая книга. – Симферополь, 1911. – 49 с.
 8. Ипатов А.Н. Меннониты. – Москва, 1978. – 213 с.
 9. Державний архів Донецької області (далі – ДАДО). – Ф. 450. – Оп. 1. Предисловие к описи.
 10. Там само. – Ф. 465. – Оп. 1. – Спр. 2.
 11. Там само. – Ф. 450. – Оп. 1. – Спр. 2.
 12. Устав Духовних дел иностранных исповеданий // СЗРИ. – Т. 11. – Ч. 1. – Санкт-Петербург: СЕИВК, 1857. – Ст. I–II, п. 809–816.
 13. ДАДО. – Ф. 465. – Оп.1. – Спр.1.
 14. Антонов Д.Н., Антонова И.А. Метрические книги: время собирать камни // Отечественные архивы. – 1996. – № 5. – С. 30–34.

Аннотація. *Васик О.В. Метрические книги как источник информации истории немцев Донбасса. Статья посвящена анализу метрических книг немецкого населения Донбасса. Рассмотрено приходской экземпляр, который представлен метрическими книгами о рожденных римско-католического вероисповедания, а также консисторский экземпляр – лютеранские метрики и списки меннонитов. Каждая из частей метрической книги несет в себе огромную информационную базу и может быть эффективно использована при исследовании исторического прошлого немецких приходов.*

Ключевые слова: *источник информации, метрические книги, приходской экземпляр, немцы, Донбасс*

Summary. *Vasyk O.V. Registers of Births as a Source of Information about History of Donbas Germans. This article is dedicated to the analysis of the German population of Donbass representatives' metric books. The paper reviews a parochial copy, which is represented by the register of Roman Catholic population births, a copy of konsistorsky – Lutheran Mennonite metrics and lists – short lists of books metric. Each part of the metric book carries a huge database and can be effectively used in the study of the historical past of German parishes.*

Key words: *source of information, registers of births (metrics), parochial copy, Germans, Donbas*

*Надійшла до редакції 20.05.2009 р.
Затверджена до друку 02.07.2009 р.*

УДК 94(477)“16”:94(475)

Т.Б. Гриневич

ГЕНЕЗА ТА СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА В ДИСКУСІЯХ ПОЛЬСЬКИХ ІСТОРИКІВ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ

У статті проаналізовано погляди польських істориків міжвоєнного періоду на проблеми походження українського козацтва. Досліджено перебіг дискусії між польськими істориками щодо нових поглядів на козацьку проблематику в історії Польщі.

Ключові слова: *польська історіографія, українське козацтво, колонізація, Дике поле*

У польській історичній науці міжвоєнного періоду серед проблем історії України минуле козаччини перебувало в центрі зацікавлень дослідників. Це було не випадково, адже епоха існування козацтва співпадала з періодом найдраматичніших сторінок історії польського народу. І нерідко саме з козаками були пов'язані події цього часу. Козацтво брало участь у блискучих подіях воєнної історії Речі Посполитої: московських походах Стефана Баторія, Сигізмунда III, Владислава IV, битві під Хотином та багатьох інших. Також із ним пов'язували занепад польської держави, розв'язання кривавої громадянської війни та іноземні інтервенції. В історичній пам'яті поляків козацтво виступало не лише грізною військовою силою, а і втіленням романтичних мрій про героїчні подвиги та реалізацією поривань людини до невгамовної свободи. Козак нерідко змальовувався ідеальним

“воїном без страху і сумніву”. Овіяним романтичним ореолом був і устрій козацьких спільнот, їхній побут, незвичні життєві пріоритети та ідеали. Вказані причини спонукали польських істориків і публіцистів раз по раз звертатися до феномену козацтва.

У міжвоєнний період розгляд вказаної проблематики набував також нової історіографічної та суспільно-політичної актуальності. Остання зумовлювалася політичними обставинами, що склалися в умовах II Речі Посполитої. Нова держава мала багатонаціональний характер і потребувала вироблення реалістичної моделі міжнаціональних стосунків. Надто гострими були відносини поляків з українцями, як найчисленнішою національною меншиною. Звертаючись до історичного досвіду відносин обох народів, польські еліти дедалі частіше схилилися до ідеї польсько-українського консенсусу. Найпопулярнішими прихильниками проектів міжнаціональної співпраці були представники політичного табору Юзефа Пілсудського, що з 1926 р. обійняв усю повноту влади у державі. Ці ідеї значною мірою впливали і на польських істориків, що протягом міжвоєнного періоду дедалі частіше вдавалися до переосмислення багатьох сторінок історії польсько-українських відносин і намагалися згладити гостроту їхньої інтерпретації.

На жаль, на сьогоднішній день в українській історичній науці немає спеціальних досліджень, присвячених аналізу цієї важливої проблеми у працях польських істориків міжвоєнного часу. Лише з польської сторони її побіжно торкався сучасний дослідник історії козащини Мацей Франз [1, 19–21; 2, 30–31]. Також погляди на генезу козацтва у працях Францішка Равіти-Гавронського спеціально дослідив Еугеніуш Коко [3, 156–164].

У питанні генези та становлення козацтва польська історична думка міжвоєнного періоду значною мірою послуговувалася візіями цієї проблеми передвоєнної доби. Але з плином часу нові політичні обставини та концепції, що сформувалися в умовах незалежної II Речі Посполитої, значно впливали і на бачення козацької проблематики в історичній науці. Так, під впливом ідей політичного табору Ю. Пілсудського щодо потреби пошуку міжнаціонального компромісу між польським та українським народами, козацтво дедалі частіше розглядалося вже як не стільки деструктивний чинник, скільки невід’ємний складовий елемент буття польсько-литовсько-руської держави. З іншої позиції козащину бачили дослідники, що схилилися до концепцій, створених у середовищі політичного набору націонал-демократів. На їхню думку, козацтво гальмувало поступ держави, було ворожим до неї і не вписувалося в середовище нової політичної нації, що формувалася протягом існування I Речі Посполитої.

Важливою для розуміння польськими істориками проблем козащини є конкуренція в історичній думці часів II Речі Посполитої так званих “західної” та “східної” історіографічних орієнтацій. Історики-“західники” бачили першочерговість західноєвропейського вектору розвитку Польщі і розглядали її включення в життя Східної Європи як негатив, що послабив цивілізаційний поступ польського суспільства і привів до падіння держави. Натомість прихильники “східної” орієнтації бачили цивілізаційну місію Польщі у Східній і Центральній Європі щодо залучення сусідніх народів до європейських культурних здобутків, а також розглядали Польщу як захисне “передмур’я” Європи перед наступом азіатики та ісламу. Вони мріяли про втілення польських імперських амбіцій.

Проблема появи і формування козацтва мала безпосередній зв’язок з рядом наріжних концепцій історії Речі Посполитої XVI ст. Першочерговими у розгляді генези козацтва були ідеї польських істориків щодо процесу колонізації теренів України. Тут потрібно окремо зупинитися на їхньому розумінні терміну “Україна” в контексті історії ранньомодерної доби. Межі України окреслювалися в кордонах Київського та Брацлавського воєводств і часто замінялися поняттям “українні землі” (в розумінні “окраїнні” пристепові терени), під чим розуміли “креси” Речі Посполитої XVI–XVII ст. Таке визначення, зокрема, давали Оскар Халецький [4, 145] і Францішек Равіта-Гавронський. В історичних конструкціях дослідників Україна виступала “нічийною землею”, “Диким Полем”, що немала чіткої політичної приналежності до жодної держави та була позбавлена осілого населення. І саме колонізаційний рух мав остаточно вирішити питання приналежності українських земель до Речі Посполитої [5, 137].

У річищі незаселеності “українних земель” висвітлювалася проблема походження козацтва. Виходячи з положення про відсутність у XVI ст. осілого населення південніше лінії Брацлав –

Бар – Київ, козаків розглядали як кочову тимчасову людність, що сезонно мешкала на цих теренах. Так, один із найвидатніших міжвоєнних дослідників козацтва Владислав Томкевіч виводив їх з “уходників” і “добичників”, які займалися промислами та полюванням у степу. Історик порівнював ці групи з американськими траперами, що вели дуже подібний спосіб життя [6, 9]. Подібно попередниками козаків вважав і Ф. Равіта-Гавронський, що бачив їхніми “протопластами... “бродників” – людей, що блукали стапами” [7, 25].

У процесі дослідження в істориків з’являлася потреба встановлення етнічної приналежності раннього козацтва. Так, Ф. Равіта-Гавронський, пов’язуючи козаків з “бродниками”, що були учасниками багатьох подій давньоруської історії, зазначає, що вони мали етнічно змішаний характер, але все ж серед них “переважала слов’янська кров”. Подібно виводив козаків із “руського населення прикордоння” і Оскар Халецький [4, 145]. Він, як і всі інші дослідники генези козацтва, відзначав залучення до нього також і іноетнічних елементів. Владислав Смоленські вважав, що козацтво повстало зі степових поселенців, котрі мали як руське, так і польське, волоське та угорське походження [5, 137].

Велику увагу польські міжвоєнні історики приділяли дослідженню етимології назви “козак”. Тут значною мірою виявлялися дослідницькі традиції XIX ст., прихильники яких, під впливом активного розвитку етнографії та лінгвістики у світі, намагалися з допомогою семантики слів встановити корені багатьох історичних явищ. Так, значну увагу пошукам джерел слова “козак” приділяли у своїх працях, написаних ще до початку Першої світової війни, Александр Яблоновський та Адам Шельонговський, що відзначали його тюркське походження і, як наслідок, намагалися вивести козаків з тюркських чорноклобукських племен Подніпров’я. Надалі цю традицію продовжив Ф. Равіта-Гавронський. Історик, спираючись на широку джерельну базу, заперечив давніші ідеї про походження поняття від співзвучності з словом “коза” або з назвами хазарів-козарів [8, 4]. Він виводив термін “козак” з тюркських мов, де останній означав “юнака-наймита”, що служив у охороні купецьких караванів. Також, виходячи зі своїх переконань щодо деструктивного характеру козащини, наголошував на додатковому значенні слова як “авантюрист”, “бродяга” та “розбійник” [7, 20]. Тенденційні погляди спонукали Ф. Равіту-Гавронського до підкреслення синонімічної тотожності між “козаками” і виразами “лотри”, “гультьяйський мотлох”, “свавільники”, що використовувалися до означення козаків в офіційній документації XVI–XVII ст. [7, 31]. Погоджувалися з татарським походженням терміну і такі дослідники як О. Халецький [4, 145] і В. Томкевіч. Ці історики, зокрема, вважали, що він був привнесений у лексикон поляків і русинів татарами, яких оселив у Великому Князівстві Литовському князь Вітовт [6, 9].

Ф. Равіта-Гавронський був найпослідовнішим прихильником концепції “туранської” цивілізаційної приналежності населення степової України. Він вважав раннє козацтво “продуктом степового життя татарщини, а перед нею – різних тюркських племен”. На його думку, спочатку існували “татарські козаки” і лише пізніше вони поширилися серед слов’янського населення Правобережжя [9, 66]. “Туранський” елемент у козацтві повинен був, на думку Гавронського, показати чужість козацтва відносно основної маси населення Речі Посполитої. Також, заперечуючи саму слов’янську сутність населення цього регіону в XIV–XV ст., дослідник дискутував з позицією Володимира Антоновича та інших українських істориків щодо продовження козацтвом традиції колонізації Подніпров’я, розпочатої вільними давньоруськими громадами.

В. Томкевіч бачив очевидним привнесення в козацьке середовище “тюркської крові” – спочатку з племен хазарів і печенігів, а пізніше татар, котрі мешкали на теренах, що в наступному стали центрами козащини та асимілювалися з руським населенням [10, 10]. Станіслав Закшевський також вказував на “наявність татарських впливів не лише в назві, але і в деяких формах організації” козацтва [11, 39–40].

Значною мірою міжвоєнні польські історики були одностайні в поглядах на проблему соціальної бази формування козащини і наголошували на участі у її становленні представників різних станів. Тадеуш Корзон, праці якого перевидавалися в міжвоєнній Польщі і мали значний вплив на її історичну науку, соціальну основу козацтва бачив у селянах, що втікали з панських фільварків. Також він відзначав значну роль у їхньому складі “заколотників і вигнанців” з інших станів [12, 383]. Ф. Равіта-Гавронський, хоча і вважав, що основу козаків складали напівкочові

мешканці степу, наголошував на особливій привабливості козакування у середовищі представників вищої аристократії: “Молодь з найзначніших кресових родів – Сенявських, Струсів, Хербургів, Потоцьких, Вишневецьких, Заславських, Корецьких – здобували між козацтвом лицарської вправи” [7, 34–35]. О. Халецький же прямо вказував на участь вихідців із найрізноманітніших станів у творенні козаччини. А В. Томкевіч основу козаччини бачив у численних групах “рибаків, бортників, мисливців і будь-якого типу “уходників”, що шукали на Низу Дніпра “промислу” [13, 2].

На думку польських дослідників, входження до козацтва було привабливим для вихідців із різних соціальних груп не лише як можливість втекти від влади, а й як шанс отримання здобичі з грабїжництва і ловецьких промислів. Ф. Равіта-Гавронський, цей представник неоромантичної традиції, бачив значним стимулом, що підштовхував багатьох осіб до козакування, поривання їхнього авантюрного, свободолюбного духу – непогамоване бажання пригод і звабливість романтики життя посеред дикої природи [14, 32]. Таку ж привабливість “непогамованої свободи” та “непокори жодній владі та закону, окрім хоробрості та християнської віри”, обстоював і Т. Корзон [12, 383].

Саме середовище степу значно сприяло перейманню козацтвом татарських способів побуту та військового мистецтва. Це підкреслювали, зокрема, Ф. Равіта-Гавронський, В. Томкевіч, О. Халецькі. Запозичення популярного серед степової людності способу життя з військової здобичі і постійна боротьба з такими ж грабїжницькими нападами татар сприяли їхньому об’єднанню в окрему військову спільноту. Таке “життя боротьбою з монгольськими наїзниками” вважав основою існування козацтва О.Халецькі [4, 146].

Однією з основних причин появи козацтва польські дослідники, а зокрема представники Краківської історичної школи, бачили в неефективності організації Річчю Посполитою оборони України проти татарських нападів. У цьому контексті актуальним було переосмислення польською історичною наукою “Ягеллонської ідеї”, що передбачала побудову Речі Посполитої як держави міжнаціональної злагоди та компромісу. Її складовою виступала і цивілізаційна місія Польщі з залучення народів Центральної та Східної Європи до західноєвропейських культурних здобутків і цінностей. Також Польща, як ключовий чинник цього процесу, повинна була впорядкувати всі сторони життя цих народів і взяти їх під своє заступництво. Сама ж “Ягеллонська ідея” в міжвоєнний період часто розглядалася крізь призму приналежності того чи іншого історика до “східної” або “західної” історіографічної орієнтації. Особливості же інтерпретацій історичних процесів їхніми представниками наклали свій відбиток і на розгляд польської політики щодо народів Східної Європи. Стосовно ж оцінок самого стану польської східної політики в істориків навіть однієї історіографічної орієнтації були доволі відмінні погляди.

Багато істориків, особливо серед прихильників “східної” орієнтації, протягом 20–30-х років щоразу більше схилилися до думки про непослідовність і слабкість заходів Речі Посполитої з урегулювання проблем на східному прикордонні. В. Томкевіч, як прихильник “східної” історіографічної орієнтації, вважав, що польська шляхта, не спромігшись на військову реформу та утримання потужного сталого війська для оборони України, сама спричинилася до формування козацтва, котре самочинно взяло на себе захист тамтешнього населення. Також він бачив відхід реалій польської політики від шляхетних ідеалів “Ягеллонської ідеї”. Для України, писав він, “держава не могла забезпечити природного культурно-економічного розвитку, з нею вона в найкращому випадку поводитись, як з теренами економічної експлуатації, як з колонією для постачань сировини” [13, 1].

Інший прихильник “східної” орієнтації та реформатор “історичного песимізму” Краківської історичної школи Ольгерд Гурка бачив цінність цивілізаційної місії Польщі у Східній Європі у формуванні єдиної політичної нації з народів Речі Посполитої. З цих позицій він розглядав і козацтво, як важливий елемент політичної системи польсько-литовської держави, що міг бути використаний у зовнішньополітичних акціях. На його думку, таким заходам політичних еліт Польщі протистояли українські магнати та маси шляхти, що через власні егоїстичні інтереси довели державу до руїни [15, 43–46]. Натомість один із патріархів Краківської історичної школи і водночас прихильник “західної” історіографічної орієнтації Міхал Бобжиньскі бачив у заглибленні Польщі у справи Східної Європи відхід від прогресивного цивілізаційного розвитку

держави в середовищі західноєвропейських країн. Східні регіони Речі Посполитої, на його думку, вичерпували ресурси, стали розплідником шляхетської анархії і вогнищем внутрішнього конфлікту. Заодно й козацтво виступало породженням помилкової політики на сході. Польська влада ж своїми планами війн із Османською імперією сприяла росту потуги козащини [16, 132].

Таким позиціям протиставлялися ідеї ряду інших істориків, що слідуючи за постулатами “історичного оптимізму”, сформульованих представниками Варшавської історичної школи, підкреслювали значущість зусиль Польщі щодо розбудови та захисту українських земель. Ці позиції часто сприяли баченню в козацтві деструктивного чинника, що протистояв державі. На їхню думку, козаки своїми походами на терени Османської імперії провокували татарські напади та війни з Портою. Такі погляди, зокрема, відстоювали Александр Чоловський [17, 3] і Вацлав Собєскі [18, 163]. Також Ф. Равіта-Гавронський вважав, що під прикриттям участі в заходах на здійснення польської східної політики, козащина виросла у потужну військову організацію, котра з допомогою самої Польщі змогла озброїтися й підготуватися до боротьби за власні інтереси [14, 21]. З позицій ідеології націонал-демократії, до якої схилився дослідник, він бачив потребу силового розв’язання “козацького питання” в Україні, бо козацтво виступало чинником, що перешкоджав повній асиміляції руського населення в єдиному національно-політичному організмі Речі Посполитої. Казімеж Тишковський у своїх дослідженнях діяльності Яна Замоїського та Станіслава Жолкевського схилився до ідеї двоїстості ролі козацтва в польській політиці на українському прикордонні. Козаки, на його думку, були як цінним військовим матеріалом для участі у війнах, так і джерелом заколоту проти колонізаційної політики [19, 9].

Особливу увагу в проблемі становлення козацтва польські дослідники приділяли участі у цьому процесі “кресових” старост і князів. Найбільше дослідженням цього питання займався Ф. Равіта-Гавронський. На його думку, саме прикордонні старости були провідниками польської цивілізаційної місії на “кресах” і, будучи доволі самостійними від контролю центральної влади, на власний розсуд створювали військові формування. Через обмеженість ресурсів, які надавала в розпорядження старост держава, вони змушені були вдаватися до послуг “рухливої розбійницької людності” пограниччя. Саме замки старост стали “притулком і школою свавільного козацтва”. Черкаські старости Кшиштоф Кмітич, Дмитро Путятич, Остафій Дашкович, Бернард Претвіч стали організаторами потужних козацьких загонів, що брали участь у їхніх походах проти татар і турків. Найяскравішим з-поміж них “козацьким характером” був князь Дмитро Вишневецький, що і заклав козацьке “гніздо” – Січ на острові Хортиця [14, 25]. Але також дослідник зазначав, що самі старости значною мірою “деморалізовували” козаків, заохочуючи їх жити з грабунку [7, 42–43]. Подібно і Людвік Колянковскі розглядав діяльність прикордонних старост та їхніх козацьких загонів, як таку, що не стільки ставили за мету оборону України та службу державним інтересам, скільки організацію грабіжницьких походів [20, 286].

З іншої позиції зрозуміти проблему польських впливів на появу козацтва намагався Станіслав Закшевскі. Для нього польські політичні устремління на сході виступали прямим чинником творення козацтва. “Козаччина, – писав він, – звичайно не є виключно руським витвором, але справою, котра проходила кілька періодів перетворень, і лише в XVII ст. з польських рук остаточно перейшла в руські. Генеза козащини і її зв’язки з державою – це зв’язки з політикою держави Польщі та Литви. Багато там польської та литовської крові та поту” [11, 39]. У таких поглядах історика вбачаємо близькість його позицій до побутуючих у середовищі політичного табору Ю. Пілсудського ідей спільних зусиль різних народів, що входили як у сучасну йому державу, так і в її попередницю – І Річ Посполиту.

У контексті зв’язку між формуванням козацтва та політикою держави увагу дослідників найбільше привертала проблема участі у цьому процесі центральної влади. Намагання королів взяти козаків під свій контроль та заступництво бачилося прикладом цілеспрямованих заходів із втілення в життя принципів “Ягеллонської ідеї” щодо захисту різних соціальних і національних груп, створення атмосфери міжнаціональної співпраці. “Його королівської Милості Військо Запорозьке” бачилося вже не як об’єднання свавільників і грабіжників, а як сила, спрямована на захист державних інтересів, лицарство “Передмур’я Європи”.

Головним серед заходів королівської влади вважалося запровадження реєстру. Початки залучення організованих груп козаків до служби в королівському війську бачилися В. Собєскім ще

за часів Сигізмунда I Старого, коли “їх частину вписали у реєстр і взяли на утримання” [18, 196]. Але більшість дослідників схилилися до думки про початки входження козаків до королівського війська вже за Сигізмунда Августа. Мар’ян Кукель і Владислав Конопчиньські відзначали початки використання козаків на королівській службі за панування останнього Ягеллона [21, 58; 22, 163]. Але вони вважали, що ці заходи не носили характеру військових реформ і до початку правління Стефана Баторія організація прикордонної міліції з козаків занепадала. Натомість В. Смоленські підкреслював, що заходи Сигізмунда були радше спробою взяти під контроль козаків та обмежити їхній ріст і військову діяльність. Ці заходи короля протиставлялися давнішим проектам черкаського старости Остафія Дашковича з утворення козацького корпусу для оборони прикордоння [5, 137]. Подібно розглядав початки служби козаків у коронному війську і Ф. Равіта-Гавронський. Досліджуючи грамоти Сигізмунда Августа (1568) та гетьмана Єжи Язловецького (1572), він визначив їх як спробу привабити козаків найманою військовою службою, якщо вони “припинять сваволити” і піддадуться юрисдикції спеціально визначеного коронним гетьманом судді. Саме у встановленні такого судді, що був “старшим” над козаками, історик розгледів початки справжньої окремої військової організації козацтва і майбутньої “ідеї недоторканості та козацької вольності” [7, 43].

Особливу увагу дослідників привертала заходи короля Стефана Баторія зі встановлення козацького реєстру. Ця проблема входила в контекст досліджень цілого комплексу реформ короля у військовій сфері. Так, М. Кукель тлумачив включення козаків до складу коронного війська як частину заходів зі створення професійної піхоти стрілецького типу, якої раніше в Речі Посполитій не було [21, 58]. В. Собескі та В. Томкевіч вважали, що реєстр був створений королем як частина комплексу заходів для підготовки війни з Москвою [6, 18; 18, 196]. Натомість, В. Смоленські бачив у створенні реєстру спробу зупинити козаків перед походами на Туреччину, з якою Баторій намагався зберігати мир [5, 138]. З подібних позицій реєстр оцінював і О. Халецькі (“підпорядкувати бунтівну козацьку стихію”) [4, 146]. Особливою була позиція М. Кукеля, котрий вважав, що перше встановлення справжнього реєстру козаків та їхня організація як “Військо Його королівської Милості Запорозьке” відбулося лише за привілеєм Сигізмунда III у 1590 р. [21, 68].

Польські історики зосереджувалися також на дослідженні так званої “баторіанської легенди” про надання козакам привілеїв, що зрівнювали їх у правах із шляхтою. В. Конопчиньські дійшов висновку, що надання Стефаном Баторем для козаків привілеїв та їхній судовий імунітет перед місцевим судом, були пізнішою легендою, яку пропагували самі козаки в боротьбі за ці свої “права” [22, 163], а В. Томкевіч, що король все-таки надав козакам звільнення від податків, проте нечітке формулювання положень привілею справді дало змогу розширити судовий імунітет на все козацтво – як реєстрове, так і нереєстрове, що дало початок виокремлення козацтва в окрему соціальну групу [6, 19]. З цими поглядами погоджувався і В. Собескі [18, 196].

Ф. Равіта-Гавронський взагалі заперечив факт виокремлення з руського населення окремої козацької верстви і вважав реформи Баторія лише “застосуванням військової реформи до козаків” [7, 47]. Як прихильник асиміляційних концепцій політичного табору націонал-демократів, він визнавав лише ідею інтеграції всіх груп у державні структури, і щоби з їхньою допомогою проводити також і етнічну асиміляцію.

Польські історики з табору Ю. Пілсудського, вдаючись до аналізу входження козацтва на королівську військову службу і отримання за неї ряду привілеїв, бачили тією чи іншою мірою початки виокремлення козаків з “маси посполитих”. Отак, В. Томкевіч зазначав, що “козаки, отримавши класову винятковість, стають якоюсь особливою верствою не шляхетською і не селянською..., були аномалією і не могли поміститися у тодішній устрій Речі Посполитої – мусило статись – або вони будуть перетвореними на селян або на шляхту” [13, 3]. Саме такий конфлікт старого суспільного устрою держави з новою чужою для нього формацією ліг в основу всіх наступних козацьких повстань.

Окрім соціального чинника генези конфлікту козащини з Річчю Посполитою, бачилася і господарська складова. На думку частини дослідників, вона лежала в колонізаційних процесах і формах землеволодіння, що історично сформувалися в Україні. Першим, хто серед польських істориків побачив у козаках колоністів степових просторів, був М. Бобжиньські. Їхнім конкурентом у цьому процесі виступали руські князі. Тому з ними козаки і розпочали свою “війну” під час

перших повстань [16, 132]. Ширше розглядав проблему В. Томкевіч. У згаданому конфлікті він бачив зіткнення великого латифундійного землеволодіння, яке представляли українські “королев’ята”, з середніми за своїми розмірами господарствами козаків [13, 2]. Подібно глибину негативних наслідків польської колонізаційної політики і спричинення нею конфлікту в Україні підкреслював і О. Гурка [15, 24]. Зазначимо, що така критика недоліків суспільного устрою І Речі Посполитої мала зв’язок із процесами переосмислення позицій “історичного песимізму” Краківської історичної школи, що відбувалися у польській міжвоєнній історичній думці. Саме визнання та осмислення огріхів устрою держави і стану суспільства бачилося методом виправлення минулих і сучасних помилок у різних сферах суспільного життя.

Отже, питання генези та становлення козаччини посідало чільне місце серед зацікавлень польських істориків у сфері історичної україніки. Така значна увага зумовлювалася новими політичними обставинами, що склалися в період існування ІІ Речі Посполитої. У відновленій державі особливо гостро стояла проблема врегулювання міжнаціональних відносин. Надто це стосувалося польсько-українських стосунків. Саме тому проблема козаччини, з якою у польській історичній уяві асоціювалася сама українська національна ідентичність, постала в центрі українознавчих зацікавлень польських дослідників. Різноманітні візії генези і становлення козацтва відображали особливості міжвоєнної польської історичної науки та процеси її ідеологічної трансформації. Так, представники Краківської історичної школи, як критики суспільного устрою І Речі Посполитої, бачили у появі козацтва вияв невдалої політики та наслідок деградації суспільства. Натомість, представники Варшавської історичної школи розглядали козаччину як чужий для польського суспільства елемент, що став його внутрішнім ворогом.

Особливістю міжвоєнної польської науки була також помітна політико-ідеологічна забарвленість історичних дискусій – аналіз української проблематики крізь призму полеміки прихильників “західної” та “східної” історіографічних орієнтацій. Перші бачили помилковість участі Польщі у творенні козацтва, а другі вважали потрібним залучення козацтва до єдиної політичної системи як нового представника широких суспільних прошарків руського народу. Такі ідеї значною мірою були відображенням концепцій політичного табору Ю. Пілсудського щодо принципів міжнаціонального консенсусу та побудови єдиної політичної нації в межах федеративної держави. Ці погляди дедалі виразніше виявлялися у працях молодих колег і стали кроком до нової візії козацтва як цінного та невід’ємного елемента у суспільному та політичному житті І Речі Посполитої. Надалі їхні ідеї склали історіографічну основу повоєнних дискусій щодо феномену козацтва.

Література

1. Franz M. Wojskowość Kozaczyzny Zaporoskiej w XVI–XVII wieku. Geneza i charakter. – Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2007. – 256 s.
2. Franz M. Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraińnych w XVI–XVII wieku. – Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2006. – 476 s.
3. Koko E. Franciszek Rawita-Gawroński (1846–1930) wobec Ukrainy i jej przeszłości. – Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2006. – 276 s.
4. Halecki O. Historia Polski: Lublin – Londyn: Towarzystwo Naukowe KUL Katolickiego Ośrodka Wydawniczego “Veritas”, 1992. – 318 s.
5. Smoleński W. Dzieje Narodu Polskiego. – Warszawa; Kraków; Lublin; Łódź; Poznań: Nakładem Gebethnera i Wolffa, 1921. – 604 s.
6. Tomkiewicz Wł. Kozaczyzna Ukrainna. – Lwów: Państwowe Wydawnictwo Książek Szkolnych we Lwowie, 1939. – 92 s.
7. Gawroński Fr. Rawita. Kozaczyzna Ukrainna w Rzeczypospolitej Polskiej do końca XVIII-go wieku. Zarys polityczno-historyczny. – Warszawa; Kraków; Lublin; Łódź; Poznań; Wilno Zakopane: Nakładem Gebethnera i Wolffa, 1923. – 240 s.
8. Gawroński Fr. Rawita. Hetman Kozacki B.Chmielnicki; szkic historyczny jego życia i walk. – Lwów: Wydawnictwo Tow. Im. Piotra Skargi, 1914. – 108 s.
9. Gawroński Fr. Rawita. Geneza i rozwój idei kozactwa i kozaczyzny w XVI wieku. – Warszawa; Kraków: Nakładem księgarni J.Czerneckiego, 1924. – 158 s.
10. Tomkiewicz Wł. Ukraina między Wschodem a Zachodem. – Warszawa: Nakładem Instytutu Badań Spraw Narodowościowych, 1938. – 42 s.

11. Zakrzewski S. Zagadnienia Historyczne. – Т. 2. – Львів: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1936. – 276 s.
12. Korzon T. Historia Nowożytna. – Т. 1. – Kraków: Nakład G. Gebethnera i spółki, 1889. – 568 s.
13. Tomkiewicz Wł. Unia Hadziacka. – Warszawa: Nakładem Instytutu Badań Spraw Narodowościowych, 1937.
14. Gawroński Fr. Rawita. Książęta Nieświeccy, Zbarascy i Wiszniowieccy do końca XVI w. Odbitka z Ateneum Wileńskiego r. VII z. 1–4. – Wilno: Zakład graficzny “Znicz”, 1930. – 34 s.
15. Górka O. “Ogniem i Mieczem” a rzeczywistość historyczna. – Warszawa: Skład główny Libraria Nova, 1934. – 142 s.
16. Bobrzyński M. Dzieje Polski w zarysie. – № 1. – Warszawa; Kraków; Lublin; Łódź; Paryż; Poznań; Wilno Zakopane: Nakład Gebethnera i Wolffa, 1927. – 296 s.
17. Czołowski A. Kudak. Przyczynki do założenia i upadku twierdzy. – Львів: Drukarnia Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich we Lwowie, 1926. – 26 s.
18. Sobieski W. Dzieje Polski. – Т. 1. – Warszawa: Wydawnictwo Zorza, 1938. – 268 s.
19. Tyszkowski K. Hetman Stanisław Żółkiewski. – Львів; Warszawa; Kraków: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1927. – 44 s.
20. Kolankowski L. Polska Jagiellonów. Dzieje polityczne. – Львів: Skład Główny w Księgarni Gubrynowicz i syn, 1936. – 374 s.
21. Kukiel M. Zarys historii wojskowości w Polsce. – Kraków: Nakładem Krakowskiej Spółki Wydawniczej, 1929. – 356 s.
22. Konopczyński Wł. Dzieje Polski Nowożytnej. – Т. 1. – Warszawa; Kraków; Łódź; Poznań; Wilno Zakopane: Skład Główny u Gebethnera i Wolffa, 1936. – 438 s.

Аннотация. Гриневич Т.Б. Генезис и становление украинского казачества в дискуссиях польских историков межвоенного периода. В статье проанализированы взгляды польских историков межвоенного периода на проблемы происхождения украинских казаков. Исследовано ход дискуссии между польскими историками относительно взглядов на проблематику казачества в истории Польши.

Ключевые слова: польская историография, украинское казачество, колонизация, Дикое поле
Summary. Grynevich T.B. Genesis and Formation of Ukrainian Cossacks in the Discussions of Polish Historians in the Period between the Two Wars. In article views of the Polish historians of interwar period on problems of Ukrainian Cossacks origin. The course of the discussion between the Polish historians concerning new views at problems of the Cossacks in Polish history is investigated.

Key words: Polish historiography, Ukrainian Cossacks, colonization, Dyke Pole

*Надійшла до редакції 18.03.2009 р.
Затверджена до друку 02.07.2009 р.*

УДК 94(477)“1941/1945”–453.6

Г.М. Голиш, Л.Г. Голиш

СТАНОВИЩЕ НЕПОВНОЛІТНИХ УКРАЇНЦІВ У ПЕРІОД ВІЙНИ СРСР З НІМЕЧЧИНОЮ 1941–1945 рр.: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ

Статтю присвячено аналізу джерельної бази проблеми становища дітей і підлітків України воєнної доби. Охарактеризовано джерела різних типів, видів і походження, дано оцінку їхньої репрезентативності.

Ключові слова: джерелознавчий аспект дослідження, типи, види, походження джерел, неповнолітні українці, Друга світова війна

У колі проблем, пов'язаних з історією Другої світової війни, чільне місце належить питанням становища неповнолітніх українців. З огляду на очевидний початковий стан наукової розробки цієї гносеологічно і суспільно перспективної теми значної актуальності набуває її джерелознавчий аспект. Так уже трапилося, що до означеної проблеми фрагментарно зверталися лише автори цієї статті [1, 2]. Зважаючи на таку обставину, метою пропонованої розвідки є побіжний аналіз джерельної бази дослідження становища дітей і підлітків України періоду німецько-радянської війни. Географічні межі розвідки обмежені джерелами, що стосуються 10 областей Наддніпрянської та Східної України.